

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.177.21>

Data przesłania artykułu: 18.01.2022

Data akceptacji artykułu: 27.04.2022

DUBRAVKA BRUNČIĆ

Uniwersytet Josipa Juraja Strossmayera w Osijeku, Chorwacja
(University of Josip Juraj Strossmayer in Osijek, Croatia)

Žensko zdravlje i zarazna bolest u *Gričkoj vještici* Marije Jurić Zagorke

Women's Health and Contagious Disease in Marija Jurić Zagorka's *The Witch of Grič*

Abstract

The paper analyzes the representations of women's health and disease associated with the epidemic of smallpox in the Habsburg Monarchy during the reign of empress Maria Theresa, which is thematized in Croatian writer Marija Jurić Zagorka's novel cycle *Grička vještica* (*The Witch of Grič*). Health and disease are considered as gendered experiences and, accordingly, gender coding strategies are investigated. The paper considers the role of discourses of infectious disease in establishing notions of female beauty, desirable and undesirable female bodies, controlling women's lives, and establishing gender and intra-gender hierarchies. It also investigates the impact of the infectious disease on the creation of fears and taboos related to human health, disease and disability and the (re)production of negative attitudes and discriminatory practices related to notions of "normal" and "abnormal" human bodies. It analyzes how the impact of contagious disease on monarchical marriage policy is represented, in which women's health and beauty function as erotic and political capital, and through it the impact of contagion on sociopolitical relations.

Keywords: Marija Jurić Zagorka, *The Witch of Grič*, contagion, women's health, disease, disability

Zdrowie kobiet i choroba zakaźna w cyklu powieściowym *Grička vještica* Marii Jurić Zagorki

Streszczenie

Artykuł analizuje reprezentacje zdrowia i choroby kobiet związane z epidemią ospy prawdziwej, do której doszło w Monarchii Habsburskiej za panowania cesarzowej Marii Teresy, a które to wydarzenie stało się tematem cyklu powieściowego chorwackiej pisarki Marii Jurić Zagorki zatytułowanego *Grička vještica* [*Czarownica z Griču*]. Zdrowie i choroba rozpatrywane są jako doświadczenia determinowane przez płęć, w związku z czym badaniu poddano genderowe strategie kodowania zarazy. Analizie poddana została rola dyskursu o chorobie zakaźnej w konstruowaniu obrazu kobiecego piękna, pożądanego i niepożądanego kobiecego ciała, a także w kontrolowaniu życia kobiet oraz ustalaniu hierarchii płciowych i wewnątrzpłciowych. Artykuł bada również sposoby ukazywania wpływu choroby zakaźnej na powstawanie lęków i tabu związanych z ludzkim zdrowiem, chorobą i niepełnosprawnością oraz (re)produkcję negatywnych postaw i praktyk dyskryminacyjnych wiążących się z wyobrażeniami „normalnego” i „nienormalnego” ludzkiego ciała. Tekst eksploruje ponadto reprezentacje wpływu choroby zakaźnej na monarchiczną politykę małżeńską, w której zdrowie i uroda kobiet funkcjonują jako kapitał erotyczny i polityczny, a co za tym idzie wpływu zarazy na stosunki społeczno-polityczne.

Słowa kluczowe: Marija Jurić Zagorka, *Grička vještica*, zaraza, zdrowie kobiet, choroba, niepełnosprawność

Uvod

Hrvatska književnica i novinarka Marija Jurić Zagorka (1873–1957), uz koju se vezuju odrednice „najčitanije hrvatske književnice”, „prve hrvatske novinarke” i „ikone feminizma”, u književnoj se historiografiji često razmatra kao autorica popularne književnosti čiji je rad potvrda kompleksne i heterogene slike hrvatskoga modernizma. Važan dio njezine književne produkcije čine romani u kojima se ističu „borba za nacionalnu neovisnost, osuda odnarođivanja, socijalni angažman” (Nemec, 1998, s. 77), a u kojima ključnu ulogu često imaju ženski likovi oblikovani kao „glasnogovornici Zagorkinih političkih, etičkih, feminističkih ideja” (De-toni Dujmić, 1998, s. 164).

Središnje mjesto u njezinu opusu ima *Grička vještica*, žanrovski hibridni romaneskni ciklus u kojem se prožimaju elementi popularnoga povijesnog, političkog romana, romanse, gotičkoga, kriminalističkog i pustolovnog romana. Objavljivan je u nastavcima u hrvatskom tisku od 1911. do 1913. te od 1925. do 1930., a čine ga sljedeći romani: *Tajna Krvavog mosta*, *Kontesa Nera*, *Malleus maleficarum*, *Suparnica Marije Terezije* (dvodijelni roman), *Dvorska kamarila* i *Buntovnik na prijestolju*. U ciklusu se prikazuju zbivanja u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću, u doba vladavine carice Marije Terezije, pri čemu se u prvom dijelu ciklusa radnja odvija u Hrvatskoj, Zagrebu i okolici, a u drugom dijelu pretežito u Austriji, u Beču. Za oblikovanje je slike 18-stoljetnih prilika Zagorka istražila bogatu

historiografsku građu¹, a u jednom je od svojih autobiografskih tekstova naslovljenom *Moje pravo i dužnost* pojasnila da je, smještajući radnju u udaljena povijesna razdoblja, nastojala prikazati zbivanja analogna aktualnom političkom trenutku. Tako je roman *Suparnica Marije Terezija* napisala „kao revolt protiv slavopojka habsburškoj dinastiji za vrijeme stare Jugoslavije, kada je slavljenje monarhističkog poretka bilo na vrhuncu” (u: Kuhar, 2012, s. 208)². U intervjuu koji je objavljen u *Ilustrovanom tjedniku* 1931. godine navela je također da je željela prikazati „hrvatski bračni par (Nera Keglević Vojkffy i Siniša Vojkffy, nap. a.) koji prolazi kroz reakcionarni bečki dvor i odbija sve njegove ponude da proda svoje uvjerenje – ne običnu bračnu vjernost, nego čvrstoću svog hrvatskog karaktera, (...) hrvatsko poštenje” (Đorđević, 1965, s. 126).

Zanimljivu ulogu u kritičkom prikazu imao je i diskurs o zaraznoj bolesti. Naime, u drugom dijelu ciklusa, preciznije, u dvosvečanom romanu *Suparnica Marije Terezije* i u romanu *Dvorska kamarila*, tematizira se izbijanje zaraze crnih kozica na bečkom dvoru. Poticaj za obradu ove teme Zagorka je vjerojatno pronašla u historiografskim izvorima iz kojih je poznato da je u doba vladavine carice Marije Terezije harala epidemija crnih kozica (odnosno, velikih boginja) koja je ugrozila život i zdravlje same carice te članova njezine obitelji. Razdoblje vladavine carice Marije Terezije doba je moderniziranja državnoga zdravstvenog sustava (usp. Skenderović, 2005), provođenja zdravstvenih reformi i znanstvenoga istraživanja mogućega lijeka ili cjepiva protiv crnih kozica te rada na uvođenju cijepjenja (odnosno, tada još variolizacije) protiv crnih kozica u Monarhiju (usp. Keber, 2018, s. 410–411). Povijesni je okvir Zagorki poslužio za artikuliranje različitih nacionalnih i političkih ideja, propitivanje monarhijskoga poretka i vladavine lika carice Marije Terezije³, uključujući i monarhijsku zdravstvenu politiku te predodžbe o ženskom zdravlju i bolesti.

Rodno kodiranje zdravlja i bolesti

Zdravlje, shvaćeno kao stanje skladnoga funkcioniranja organizma, i bolest, shvaćena kao poremećaj njegova normalnog funkcioniranja, nisu samo tjelesni, nego i društveni fenomeni jer u svakom društvu, kako navode Judith Lorber i Lisa Jean Moore, zdravlje, izliječenje, „simptome, bolove i slabosti (...) oblikuju kulturne i moralne vrijednosti”, na iskustva bolesti utječu odnosi s društvenom okolinom i (ne)dostupnost zdravstvene skrbi, kao i „vjerovanja o zdravlju i bolesti” (Lorber, Moore, 2002, s. 2). Širenje zaraznih bolesti može imati brojne sociopolitičke učin-

¹ O različitim historiografskim izvorima za pisanje *Gričke vještice* usp. Grado, 1926; Levstek, 2008; Vukelić, 2012.

² Zagorkin je autobiografski tekst pronašla i objavila Ivana Kuhar.

³ O rodnim aspektima vladavine carice Marije Terezije u *Gričkoj vještici* usp. Brunčić, Fofić, 2021.

ke te izazivati različite odgovore, uključujući mehanizme društvenoga isključivanja zaraženih i oboljelih, „cikluse sramote i optuživanja, stigmatizirajuće diskurse, izolaciju bolesnih, strah od zaraze” (Herring, Swedlund, 2020, s. 4). Štoviše, epidemije zaraznih bolesti predstavljaju „kritične događaje” koji mogu „mijenjati društvene poretke”, poticati redefiniranje i (re)kreiranje identiteta te izazivati „ne samo tjelesnu patnju nego i moralne krize koje mogu poremetiti kolektivni način postojanja” (Keck, Kelly, Lynteris, 2019, s. 3).

Medicinske, epidemiološke i šire društvene implikacije zarazne bolesti osobito su bile poticajne i za različite književne obrade imajući u vidu da izbijanje zaraze „nadahnjuje najosnovnije ljudske pripovijesti: nužnost i opasnost ljudskoga kontakta” (Wald, 2008, s. 2). Prikaze bolesti karakteriziraju nelagoda i tjeskoba zbog mogućnosti obolijevanja i/ili želja za ozdravljenjem, ali isto tako pripovijesti o bolesti i zarazi mogu naglašavati potrebu reguliranja skrbi o ljudskom zdravlju te uspostavljanja kontrole nad zbivanjima koja je potencijalno prouzročilo ljudsko ponašanje.

Predodžbe o zdravlju i bolesti, kao i tretman pacijenata, determinirani su odnosima moći, pri čemu rodni, klasni, etnički, rasni, seksualni, dobni identiteti, (ne)invaliditet i „vrsta bolesti proizvode razlike u društvenoj vrijednosti” te u kvaliteti i pristupačnosti medicinskih usluga (Lorber, Moore, 2002, s. 2). Način na koji žene doživljavaju zdravlje i bolest u velikoj je mjeri određen predodžbama o rodnim ulogama, o kompleksnostima i posebnostima ženskih tijela. Međutim, iako se može govoriti o rodnom kodiranju bolesti i specifičnim ženskim iskustvima bolesti, u feminističkim se razmatranjima također naglašava da su žene heterogena kategorija pa su njihova iskustva individualna, promjenjiva, ovisna o „biološkim karakteristikama življenih tijela” (Lupton, 2003, s. 27) i društvenopovijesnom kontekstu te stoga i „njihov položaj u odnosima moći u velikoj mjeri varira. Osim toga nedostatka jedinstva unutar kategorije ženskoga subjekta, postoji također (...) nedostatak jedinstva *unutar* svakoga pojedinog ženskog subjekta” (Lennon, Whitford, 2002, s. 3–4).

Uvažavajući iznesena razmatranja, u radu će se analizirati prikaze ženskoga zdravlja i bolesti u Zagorkinim romanima kao rodno determinirana iskustva te će se istraživati strategije rodnoga kodiranja zaraze. Diskurs o zaraznoj bolesti ima ulogu u konstruiranju predodžbi o ženskoj ljepoti, poželjnim i nepoželjnim ženskim tijelima, kontroliranju ženskih života te uspostavljanju rodnih i unutarrodnih hijerarhija. Imajući u vidu da se bolest crnih kozica prikazuje kao uzročnik različitih vidova invaliditeta te da ugrožava zdravlje i život osobe s invaliditetom⁴, nužno će se uzeti u obzir i zapažanja teoretičara feminističkih studija invaliditeta koji se „odupiru (...) interpretacijama određenih tjelesnih konfiguracija i funkcija

⁴ U suvremenim se razmatranjima razlikuje invalidnost kao „tjelesno ili psihičko oštećenje” koje je „ograničenje funkcionalnosti za svakoga pojedinca” (Paternai Andrić, 2019, s. 144), dok se invaliditet smatra identitetom koji je konstruirana, društvenopovijesno promjenjiva kategorija, a koji, među ostalim, „nastaje i kao rezultat društvenih procesa” isključivanja, marginaliziranja i postavljanja različitih vidova barijera (Paternai Andrić, 2019, s. 144).

kao devijantnih; (...) propituju načine na koje se posebnostima ili različitostima pridaju značenja; (...) istražuju nametanje univerzalizirajućih normi; (...) razmatraju politike izgleda” (Garland Thomson, 1997, s. 22) te otvaraju pitanja solidarnosti i empatije u susretima s različitim, Drugim.

Žena kao uzrok zaraze: de/konstruiranje prijeteće ženstvenosti

Zanimljiv vid Zagorkina oblikovanja kritičkoga prikaza Habsburške Monarhije u *Gričkoj vještici* čini spoj političkoga, erotskog i medicinskog zapleta u okviru kojih se prožimaju motivi bolesti i zaraze kao biomedicinske stvarnosti i kao metaforičke oznake za patogenost bečkoga dvora i monarhijske političke kulture. Važnu ulogu u tim zapletima imaju fatalne žene kao ambivalentne figure koje su istovremeno objekt muške erotske želje, ali i „subjekt ženske žudnje” (Bronfen, 2004, s. 115), utjelovljenja destruktivne ženske moći koja podriva patrijarhalni maskulini autoritet, a čiji se identiteti dijelom izgrađuju preispisivanjem tropa ženstvenosti kao zaraze i propitivanjem u njega ugrađivanih implikacija ženske moralne inferiornosti, problematične seksualnosti i prijetnje „moralnom redu i društvenoj stabilnosti” (Lupton, 2003, s. 143).

U kreiranju pripovijesti o izbijanju zaraze tim se figurama pridaju različita značenja i funkcije. U skladu s naporima glavne junakinje *Gričke vještice* grofice Nere Keglević Vojkffy, dvorske dame carice Marije Terezije, u borbi protiv praznovjerja,⁵ uključujući „vjerovanja o zdravlju i bolesti” (Lorber, Moore, 2002, s. 2), dekonstruiraju se zablude o vješticama kao širiteljicama zaraze i prijetnjama sociopolitičkom poretku. Lažne optužbe za vještičarenje i širenje zaraze crnih kozica, koje protiv Nere iznosi lik isusovca Grandea/Anzelma, potaknut političkim interesima i seksualnom pohotom, Nera prokazuje kao stigmatizirajući diskurs čija je funkcija, proizvođenjem negativnih predodžbi ženstvenosti, legitimirati pravno, ekonomsko i seksualno nasilje nad ženama („Nije li strašna đavolska zloba i pokvarenost koju su razbijači morala nametnuli ljudskom mozgu?” – (Zagorka, 1977a, s. 32)).

Ulogu prave destruktivne zavodnice u ciklusu ima lik bečke dvorske dame, kneginje Vilme Auersperg, u čijem je prikazu objedinjena kritika aristokratskoga libertinizma, korumpiranosti bečkoga dvora i prijetećega nacionalnog Drugog, u čemu važnu ulogu ima i pripovijest o izbijanju zaraze crnim kozicama.

U reprezentiranju se zaraze mogu iščitati obilježja medicinske gotike⁶, koju karakterizira oblikovanje predodžbi o ranjivosti i krhkosti bolesnih ljudskih tijela

⁵ Opširnije o prikazivanju vještičjih progona u *Gričkoj vještici* te o povijesnim izvorima kojima se Zagorka služila pri pisanju romana usp. Levstek, 2008. i Vukelić, 2012.

⁶ U dosadašnjim su se razmatranjima Zagorkinih romana raščlanjivala obilježja gotičke romanse, prožimanja gotičkoga i feminističkog diskursa, fantastični motivi te elementi gotičkoga

la, „propitivanje medicinskih praksi i diskursa” (Wasson, 2015, s. 1) i odgovora na zarazu. Gotički modus očituje se kroz destabiliziranje koncepata racionalnoga, zakona i morala reprezentiranjem uznemirujućega, tajnovitog, zazornog i traumatičnog te izazivanjem osjećaja „užasa i straha” (Punter, 1998, s. 235), a prožimanjem se diskursa o zarazi i gotičkoga diskursa kod Zagorke naglašavaju i destruktivni učinci prijeteće ženske figure.

Motiv izbijanja zaraze crnih kozica oblikovan je u gotičkom modusu kreiranja gotičkih prostora i gotičkih likova. Bočice s virusom crnih kozica nalaze se u laboratoriju u „ukletom” dvorcu Waldburg, uz koji se veže pučka predaja o „ludoj Johani”, navodnom duhu preminule kraljice koja tuguje za sinom noseći oko dvorca njegov lijes. U laboratoriju eksperimente provodi lik kvaziznanstvenika kemičara grofa Balzana navodno tražeći lijek protiv crnih kozica, a zapravo pomazući skupini bečkih isusovaca u manipuliranju caricom Marijom Terezijom. Time se otvara tema neetične uporabe medicinskih znanja za osobni, ekonomski profit te političke interese. Za izbijanje zaraze odgovoran je pak lik kneginje Vilme, koja je ukrala bočicu iz laboratorija i angažirala svoju sluškinju da prolije tekućinu u Nerinu gala-haljnu. Spletom okolnosti zaraza se proširi na članice carske obitelji: haljnu odijeva princeza Josipa, koja obolijeva i umire, a zarazi se i umire i bavorska princeza, supruga prijestolonasljednika Josipa II., koja ju je njegovala.

Pripovijest o izbijanju zaraze također je i pripovijest o osveti reprezentiranoj kroz ljubavni četverokut koji čine carica Marija Terezija, car Franjo Stjepan, njegova ljubavnica kneginja Vilma Auersperg i grofica Nera Keglević Vojkffy, kojom carica pokušava manipulirati kako bi istisnula kneginju Vilmu jer „grofica je samo moja dvorska dama – a to je isto što i služavka. Ako se car u nju zaljubi, o tom historija neće pisati, jer ću tom stvari upravljati ja sama” (Zagorka, 1977a, s. 38). Lik kneginje koristi se ukradenom bočicom s virusom crnih kozica s namjerom zaražavanja i razaranja grofičine ljepote kao potencijalne suparnice u borbi za naklonost cara Franje Stjepana, sklonoga ljubavnim avanturama, a kroz njegovu naklonost i za ostvarivanje političkoga utjecaja i ekonomskoga profita („Kako bi izgledalo to lice izgrizeno brazgotinama crnih kozica? (...) – Uspet ću se opet na svoje prijestolje, a ona neće sjediti ni u ovom kutu u koji je mene ugurala” (Zagorka, 1977a, s. 162)). Dakle, motiv prijetnje zarazom u funkciji je borbi za moć i uspostavljanje unutarrodnih hijerarhija, u okviru kojih su ženska ljepota i seksualna privlačnost važne sastavnice erotskoga kapitala koji se „može interpretirati kao kvaliteta i kvantiteta osobina koje pojedinac posjeduje, a koje potiču erotsku reakciju kod druge strane” (Green, 2008, s. 29).

Širenje zaraze crnih kozica dobiva djelovanjem figure fatalne žene i metaforičke konotacije širenja moralne zaraze i zla koje destabilizira ili razara brakove članova carske obitelji, ometa monarhijsku ženidbenu politiku, a time i prijeteći destabiliziranjem društveno-političkoga poretka. Osim naglašavanja unutarrodnih

antikatolicizma. Usp. Oklopčić, 2008; Galić Kakkonen, Armanda, 2012; Oklopčić, Posavec, 2013; Armanda Šundov, 2014, s. 210–239; Grdešić, 2016.

napetosti, gotički je prikaz izbijanja zaraze, dakle, i u funkciji reprezentiranja različitih vrsta opasnosti (političkih, ekonomskih) i emotivnih reakcija na prijetnje, poput straha, nelagode i tjeskobe, kao i propitivanja mogućnosti modernoga, racionalnog poretka u kontroli i obuzdavanju iracionalnoga, patološkog.

Kroz pripovijest o izbijanju zaraze obrađuju se i složene implikacije ženskoga nasilja kao potencijalnoga vida otpora patrijarhalnoj maskulinoj moći i komodifikaciji ženstvenosti. Prokazujući korumpiranost i amoralnost skupine bečkih isusovaca, Vilma se (samo)prikazuje kao žrtva njihovih manipulacija („Prodavala sam svoju ljepotu za vaše oltare” (Zagorka, 1977a, s. 123)), a pokušaj zaražavanja Nere kozicama interpretira kao refleks emancipacijskih težnji i nastojanja ostvariti javnu, političku moć, artikuliranu u želji da postane „austrijska Pompadurka”. Iako je u konačnici „utišana” ucjenom isusovaca koji znaju da je odgovorna za širenje zaraze, lik Vilme Zagorki je također dijelom poslužio za oblikovanje kritike patrijarhata iz ženske perspektive, oprimjerujući time tezu Andrewa Brittona da se kritika može ostvariti i prikazivanjem negativnih aspekata ženske moći, „izopačenosti ženske borbe za autonomiju i samoodređenje u kontekstu neumoljivo neprijateljske i opresivne kulture” (Britton, 1994, s. 214).

Reprezentacije ženske bolesti i invaliditeta

U *Gričkoj se vještici* reprezentiraju sudbine triju ženskih likova koji su se zarazili crnim kozicama – dviju caričinih kćeri, princeza Elizabete i Josipe, te bavorske princeze, supruge prijestolonasljednika Josipa II. U oblikovanju se likova bolesnih žena Zagorka odmiče od tradicije prikazivanja likova *femme fragile* u hrvatskoj književnosti posljednjih desetljeća 19. i početka 20. stoljeća čija je estetizirana boležljivost bila proizvod kulture „[t]abuiziranj[a] bolesti i smrti” (Buzov, 1996, s. 95) te je korespondirala s onodobnim predodžbama o nježnosti i osjetljivosti kao poželjnim ženskim kvalitetama, ali i bila u funkciji (ne)izravne potvrde ženske inherentne inferiornosti. Kod Zagorki nema prikaza bolesti kao „oplemenjujućega”, nego kao traumatičnoga iskustva, narušava se „kultura šutnje” o tabuiziranim ženskim iskustvima invaliditeta i društvenom stigmatiziranju „neprivlačnih” ženskih tijela. Budući da je bavorska princeza prikazana kao osoba s urođenim tjelesnim invaliditetom, a princeza Elizabeta sa stečenim invaliditetom kao posljedicom prebolijevanja crnih kozica, kroz prožimanje se diskursa o invaliditetu i diskursa o zarazi (re)konstruiraju i propituju predodžbe o zdravim i bolesnim te „normalnim” i „nenormalnim” ženskim tijelima te se problematizira patrijarhalna opresija koja žene čini bolesnima.

Lik princeze Josipe pasivna je žrtva koja obolijeva i umire stjecajem nesretnih okolnosti jer odijeva zaraženu haljinu koju je trebao odjenuti lik Nere. Uz isticanje ženske ranjivosti i podrivanje predodžbe o sigurnosti obiteljskoga doma (pri čemu nije nevažno da je bečki dvor ujedno metonimija Habsburške Monarhije te

simbolički označava (ne)stabilnost monarhijske politike), Josipina se zaraza prikazuje kao „objekt praktičnoga medicinskog znanja” (Ros, 2019, s. 45) koje prati razvoj bolesti u njenim fazama (razvoj simptoma), (pr)opisuje metode prevencije i kontrole zaraze. Komplementarno Zagorkinim publicističkim „pedagogijama ženskoga”⁷, koje su se ostvarivale objavljivanjem članaka koji su podučavali čitateljice o važnosti zdravstvene skrbi i higijenskih navika te, u skladu s emancipacijskim namjerama, promovirali skrb o ženskom zdravlju kao jednom od ženskih prava⁸, u *Gričkoj se vještici* medicinsko-edukativni diskurs oblikuje kroz naputke carskoga liječnika Van Swietenena o higijeni odijevanja („Poznato mi je da dvorske komorkinje često uzimaju haljine iz garderobe dvorskih dama i posuđuju ih ženama za novac za noćne zabave po kojekakvim lokalima gdje se haljina lako dočepa zaraze” (Zagorka, 1977a, s. 236)) te karanteni kao važnim preventivnim epidemiološkim mjerama za ograničavanje širenja zaraze („Svaki saobraćaj s odajama princeze Josipe mogao bi imati za posljedicu novu infekciju” (Zagorka, 1977a, s. 236)).

Budući da je tema zaraze povezana s reprezentacijama invaliditeta, zanimljivo je razmotriti kako na tvorbu ženskih identiteta utječu predodžbe o tjelesnoj različitosti, imajući u vidu da „svi oblici tjelesne različitosti stječu kulturna značenja podupirući hijerarhije tjelesnih obilježja koje određuju raspodjelu privilegije, statusa i moći” (Garland Thomson, 1997, s. 6). U reprezentiranju likova žena kao osoba s invaliditetom u *Gričkoj vještici* dominira tzv. „scenarij katastrofe/užasa/sažaljenja” (Garland Thomson, 1994, s. 586), a tjelesni se i mentalni invaliditet u okviru habsburške dvorske kulture predstavljaju kao diskriminirani i stigmatizirani identiteti. U prikazivanju tjeskobe, nelagode i razapetosti koju ženski likovi osjećaju između svojega izvanjskog izgleda i unutarnjih poriva, želje za ljubavlju i emotivnom bliskosti (bavarska princeza) ili brakom, političkim utjecajem i društvenim ugledom (princeza Elizabeta) razotkrivaju se opresivni ableistički binarizmi „normalnoga” (lijepoga, vrijednog) i „nenormalnoga” (ružnog, nevrijednog) tijela.

U prikazu se bavarske princeze naglašavaju strategije isključivanja putem kojih žensko tijelo s invaliditetom, „[k]onstruirano kao utjelovljenje tjelesnoga nedostatka i devijacije (...) postaje repozitorij društvenih nelagoda o problematičnim pitanjima kao što su ranjivost, kontrola i identitet” (Garland Thomson, 1994, s. 6). Iz perspektive likova Josipa II. i carice Marije Terezije ističe se princezino neuklapanje u normativne predodžbe kraljevske ženstvenosti, invaliditet se interpretira kao prijetnja opstanku habsburške dinastije („čudna uska uvijena glava, nezgrapno tijelo, pjegavo lice, sve to odaje nečistu krv. Njezina melankolija, skrivanje od svijeta, vječna šutnja – ne pokazuje li to bolesnu dušu” (Zagorka, 1977a, s. 225)), čime se ujedno implicira njezina neprikladnost za majčinstvo („Naša bi djeca bili idioti” (Zagorka, 1977a, s. 226)) i obnašanje kraljevske dužnosti. Likovi Josipa i carice promoviraju ableističko viđenje tijela s invaliditetom kao devijantnoga,

⁷ Sintagma je preuzeta iz rada Charlotte Brundson, 2006.

⁸ Usp. članak *Kako ćete od sebe otkloniti bolest i preranu smrt*, objavljen u *Hrvatici* 1939. godine.

a tako interpretirana ženska tjelesna inferiornost princezu pretvara u prihvatljivu žrtvu za dinastičke političke interese. To je naglašeno kroz eugenički diskurs lika carice Marije Terezije, koja, šaljući bavarsku princezu, nesvjesnu prijetnje zarazom, da njeguje bolesnu Josipu, koristi crne kozice kao sredstvo „pročišćavanja” vlastite dinastije.

S druge strane, tematiziranje zaraze crnim kozicama i njezina utjecaja na žensko zdravlje može se razmatrati kao dio Zagorkinih feminističkih strategija i korespondira s njezinim publicističkim radovima u kojima je nastojala promovirati i „emancipirano shvaćanje ženske ljepote” (Kolanović, 2008, s. 210) i zdravlja. U članku *Obožavane ružne žene*, objavljenom u Ženskom listu, iznesen je niz primjera uspješnih „ružnih žena” koje su privlačile mušku pozornost i svojim postignućima pokazale „da se spoljašnost dade pobijediti duhovnim sredstvima” (1933, s. 13). U *Gričkoj vještici* konvencionalno je shvaćena ženska ljepota dio erotskoga kapitala Zagorkinih protagonistica, no lik Nere u razgovoru s bavarskom princezom zagovara duhovnu ljepotu i zdravlje kao izvor sreće („Ljepota je često teret, a uvijek je prolazna. (...) Srce i duh – to je jedino što nas može trajno usrećiti” (Zagorka, 1977a, s. 98)).

Budući da su stanje bolesti i invaliditet „intimno povezan[i] s predodžbama o vlastitom osjećaju sebstva” (Lupton, 2003, s. 84), epizode ženskoga povjerenja i prijateljstva prigoda su za princezino artikuliranje vlastitoga subjektiviteta i komentiranje njezinih iskustava, u čemu se može iščitati balansiranje između subverzije i afirmacije rodnih stereotipa. Davanje glasa liku marginalizirane princeze vid je otpora patrijarhalnomu poretku koji počiva na utišavanju žena, a očituje se u njezinoj kritici aristokratske staleške endogamije, mentalnih barijera koje onemogućavaju njezinu inkluziju u društvo i ableističke ideologije koja (re)producira ideal ženstvenosti bez invaliditeta kao dio ženskoga erotskog kapitala („Ružnu ženu nitko i ne pita kakvo joj je srce i ima li duha. Svi posežu za knjigom koja ima lijep uvez. Ako je uvez ružan, ostavljaju netaknutu, makar bila lijepa sadržaja” (Zagorka, 1977a, s. 98)). S druge strane, kada shvati da je izložena zarazi crnim kozicama i da će vjerojatno umrijeti, rezignirano konstatira vlastitu „nevrijednost”, (ne)svjesno internalizirajući diskriminatorne predodžbe o ženama s tjelesnim invaliditetom, te se samoisključuje iz monarhijskoga društvenog poretka: „Da me kozice nagrde? Pa to je nemoguće. Umrijeti? To bi ionako bilo najbolje” (Zagorka, 1977a, s. 242).

U prikazivanju se pak sudbine lika princeze Elizabete Zagorka nadostavlja na literarnu tradiciju upisivanja zaraze u moralnu pripovijest o prolaznosti ljepote u kojoj je bolest koja uzrokuje tjelesne deformitete kazna za žene koje su prekršile kulturne norme te su stoga osuđene na društvenu marginalizaciju⁹. Elizabetina se „manjkavost” konstruirala u diskursu članova obitelji pa otac car Franjo Stjepan obolijevanje i invaliditet interpretira kao kaznu za prekoračenje normi poželjne

⁹ O književnim prikazima ženskih likova koji žive s posljedicama prebolijevanja crnih kozica, uključujući i moralno-odgojnu pripovijest, usp. Nussbaum, 2003, s. 109–134.

kraljevske ženstvenosti, razmetanje tjelesnom ljepotom i nekontrolirane političke ambicije („Dok je bila lijepa, čitav je dvor terorizirala svojom ljepotom. Kad su je nagrdile kozice, terorizirala nas je svojom rugobom” (Zagorka, 1977a, s. 203)).

Pripovijest o traumatičnim posljedicama nakon prebolijevanja zarazne bolesti povezana je s prikazom utjecaja zaraze na habsburšku monarhijsku ženidbenu politiku. Zbog gubitka ljepote princeza prvotno nisko kotira na bračnom tržištu, što komentira njezina majka carica Marija Terezija. Njezin majčinski identitet karakteriziraju brojne proturječnosti, (ne)uspješna balansiranja između majčinske privrženosti i političkih, dinastičkih interesa, te umjesto emotivne podrške vlastitoj kćeri, (re)producira stigmatizirajući diskurs („Elizabeta je, doduše, mlada, ali tragovi kozica nisu sasvim u stilu kraljevskog dostojanstva” (Zagorka, 1977b, s. 168)). U konačnici, uslijed političkih spleta skupine isusovaca, a zatim i caričinom odlukom, Elizabeta potpuno gubi status potencijalne udavače.

Promjene identitetskih uloga iz potencijalne udavače, buduće francuske kraljice u neudavaču rezultiraju Elizabetinom marginalizacijom. To je naglašeno kroz rituale isključivanja kao mehanizama dvorske politike, pri čemu ona „napušta sjajne odaje” u kojima se „spremala za vladalačke domove” (Zagorka, 1977a, s. 65) i seli se u skromne odaje u kojima živi njezina sestra Marijana kao osoba s invaliditetom. Pri tomu se p(ri)okazuje rodna diskriminatornost monarhijske ženidbene i zdravstvene politike koje reproduciraju patrijarhalne obrasce različitim tretiranjima ženskoga i muškog zdravlja i bolesti. Naime, iako je lik vojvode od Parme opisan kao osoba koja je „doni[jela] na svijet defektan značaj slaboumnosti i bolesne naklonosti, okuženu krv” (Zagorka, 1977b, s. 49), zbog monarhijskih je političkih interesa prikladan suprug za habsburšku princezu Amaliju, dok je Elizabeta zbog invaliditeta stigmatizirana kao „nereprezentativna” kraljevska ženstvenost.

Elizabetino teško prihvaćanje promjena vlastitoga izgleda te društvena izolacija kao iskustvo svojevrsnoga zatočeništva rezultiraju njezinim psihičkim obolijevanjem, privremenim mentalnim invaliditetom, što prati još jedna stigmatizirajuća etiketa koju izgovara majka carica: „Poslije crnih kozica nije bila normalna” (Zagorka, 1976, s. 65). Prikazivanjem se Elizabetine mentalne rastrojenosti, kao i reakcija članova obitelji i okoline, tako skreće pozornost na patrijarhalne i ableističke hegemonijske mehanizme potlačivanja žena, pri čemu „ludilo predstavlja slijepu ulicu koja se suprotstavlja onima koje je kulturno uvjetovanje lišilo samih sredstava prosvjedovanja ili samopotvrđivanja. Daleko od toga da je oblik osporavanja, »mentalna bolest« je molba za pomoć, očitovanje kako kulturne impotencije, tako i političke kastracije” (Felman, 2001).

Zaključak

Teme ženskoga zdravlja, bolesti i invaliditeta u *Gričkoj vještici* odrazom su Zagorkina interesa za razmatranje položaja žena u društvu i nastojanja (re)kreira-

ti ženske (pri)povijesti. Kroz artikuliranje različitih aristokratskih ženskih identiteta prikazuju se specifičnosti i raznolikosti ženskih iskustava zdravlja, bolesti i invaliditeta te pokazuje kako sociokulturne prilike i različiti sup(ro)tstavljene diskursi (medicinski, patrijarhalni, emancipacijski) definiraju i determiniraju žensko zdravlje te kako zarazna bolest i kulturne interpretacije njezinih učinaka mogu imati destabilizirajuće učinke na statuse socioekonomski privilegiranih žena. Književni su prikazi ženskoga zdravlja, bolesti i invaliditeta kao medicinskih pitanja te pitanja zdravstvene spolne/rodne politike ujedno dio Zagorkinih strategija „pedagogija ženskog” i korespondiraju s njezinim publicističkim tekstovima u kojima je promovirala skrb o ženskom zdravlju kao jednom od ženskih prava, nastojeći tako (re)definirati granice ženske (ne)moći.

Literatura

- Anonimno (1933). Obožavane ružne žene. *Hrvatica*, 5, s. 12–13.
- Anonimno (1939). Kako ćete od sebe otkloniti bolest i preranu smrt. *Hrvatica*, 1, s. 35.
- Armanda Šundov, L. (2014). *Gotički motivi u hrvatskoj književnosti* [Doktorski rad]. Zagreb: Lucijana Armanda Šundov.
- [Benko] G[rado], A. (1926). Historijski podatci našeg romana „Dvorska kamarila Marije Terezije”. *Jutarnji list*, 15 (5266), s. 4.
- Britton, A. (1994). Betrayed by Rita Hayworth: Misogyny in *The Lady from Shanghai*. U: I. Cameron (ur.), *The Book of Film Noir* (s. 213–221). New York: Continuum.
- Bronfen, E. (2004). Femme Fatale – Negotiations of Tragic Desire. *New Literary History*, 35 (1), s. 103–116. DOI: 10.1353/nlh.2004.0014.
- Brunčić, D., Fofić, I. (2021). Identiteti vladarica i politike ženskih tijela u romanu Marije Jurić Zagorke „Suparnica Marije Terezije”. U: S. Ćurak, V. Blažević Krezić (ur.), *Od Pavlimira do riči šokačke* (s. 447–470). Osijek: Filozofski fakultet Osijek.
- Brundson, Ch. (2006). Pedagogije ženskog: feminističko podučavanje i ženski žanrovi. U: D. Duda (ur.), *Politika teorije* (s. 157–179). Zagreb: Disput.
- Buzov, D. (1996). ‘Progonjena nevinost’ i *femme fragile*. *Republika*, 5–6, s. 93–105.
- Detoni Dujmić, D. (1998). *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Đorđević, B. (1965). *Zagorka. Kroničar starog Zagreba*. Zagreb: Stvarnost.
- Felman, Sh. (2001). Žene i ludilo. *Kolo*, 11 (2), s. 371–387. Preuzeto s: <https://www.matica.hr/kolo/286/%C5%BDene%20i%20ludilo/> (pristup: 18.01.2022).
- Galić Kakkonen, G., Armanda, L. (2012). Lik zlog svećenika u romanu Tajna Krvavog mosta. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 5, s. 99–113.
- Garland Thomson, R. (1994). Redrawing the Boundaries of Feminist Disability Studies. *Feminist Studies*, 3 (20), s. 582–595. Preuzeto s: <https://www.jstor.org/stable/3178189> (pristup: 29.12.2021).
- Garland Thomson, R. (1997). *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. New York: Columbia University Press.
- Grdešić, M. (2016). „Šaptačka škrinja”: izvedba fantastičnog u romanima Marije Jurić Zagorke. U: C. Pavlović, V. Glunčić-Bužančić, A. Meyer-Fraatz (ur.), *Komparativna povijest hrvatske književnosti, knj. XVIII. Fantastika: problem zbilje* (s. 119–130). Split–Zagreb: Književni krug Split, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

- Green, A. I. (2008). The Social Organization of Desire: The Sexual Fields Approach. *Sociological Theory*, 1 (26), s. 25–50. Preuzeto s: <https://www.jstor.org/stable/20453094> (pristup: 13.08.2021).
- Herring, D. A., Swedlund, A. C. (2020). Plagues and Epidemics in Anthropological Perspective. U: D. A. Herring, A. C. Swedlund (ur.), *Plagues and Epidemics* (s. 1–20). New York: Routledge.
- Jurić Zagorka, M. (1976). *Dvorska kamarila. Grička vještica VI*. Zagreb: Stvarnost.
- Jurić Zagorka, M. (1977a). *Suparnica Marije Terezije I. Grička vještica IV*. Zagreb: Stvarnost.
- Jurić Zagorka, M. (1977b). *Suparnica Marije Terezije II. Grička vještica V*. Zagreb: Stvarnost.
- Keber, K. (2018). Zdravstvene reforme Marije Terezije in Gerarda van Swietna. U: M. Preinfalk, B. Golec (ur.), *Marija Terezija: Med razsvetljenskim reformami in zgodovinskim spominom* (s. 407–419). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Založba ZRC.
- Keck, F., Kelly, A. H., Lynteris, Ch. (2019). Introduction: the anthropology of epidemics. U: A. H. Kelly, F. Keck, Ch. Lynteris (ur.), *The Anthropology of Epidemics* (s. 1–24). London – New York: Routledge.
- Kolanović, M. (2008). Zagorkin popularni feminizam u međuprožimanju novinskih tekstova i romansi. U: M. Grdešić, S. Jakobović Fribec (ur.), *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke* (s. 203–220). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Kuhar, I. (2012). Pravo i dužnost Marije Jurić Zagorka. U: A. Dremel (ur.), *Širom svijeta. O Zagorki, rodu i prostoru* (s. 185–212). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Lennon, K., Whitford M. (2002). Introduction. U: K. Lennon, M. Whitford (ur.), *Knowing the Difference: Feminist Perspectives in Epistemology* (s. 1–14). London, New York: Routledge.
- Levstek, I. (2008). Zagorka i povijesni izvori u *Gričkoj vještici*. U: M. Grdešić, S. Jakobović Fribec (ur.), *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke* (s. 111–142). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Lorber, J., Moore, L. J. (2002). *Gender and the Social Construction of Illness*. Lanham: AltaMira Press.
- Lupton, D. (2003). *Medicine as Culture*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications.
- Nemec, K. (1998). *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje.
- Nussbaum, F. A. (2003). *The Limits of the Human*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oklopčić, B. (2008). *Plameni inkvizitori u kontekstu gotičkog romana*. U: M. Grdešić, S. Jakobović Fribec (ur.), *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke* (s. 157–179). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Oklopčić, B., Posavec, A-M. (2013). Gotički tekst, kontekst i intertekst *Tajne Krvavoga mosta* Marije Jurić Zagorka. *Fluminensia*, 1, s. 21–31.
- Peternai Andrić, K. (2019). *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Zagreb: Meandarmedia.
- Punter, D. (1998). Terror. U: Marie Mulvey-Roberts (ur.), *The Handbook to Gothic Literature* (s. 235–240). New York: New York University Press.
- Ros, A. C. (2019). *'The Haunting Memory of Contagions': Infectious Narratives and Crisis in Liberal Biopolitics* [Doctoral thesis]. Manchester: A. C. Ros.
- Skenderović, R. (2005). Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770. *Scrinia Slavonica*, 5, s. 115–143.
- Vukelić, D. (2012). Fenomen progona vještica u Zagrebu i problemi identiteta u popularnom historijskom romanu Marije Jurić Zagorka *Grička vještica*. U: A. Dremel (ur.), *Širom svijeta. O Zagorki, rodu i prostoru* (s. 97–129). Zagreb: Centar za ženske studije.
- Wald, P. (2008). *Contagious: Cultures, Carriers, and the Outbreak Narrative*. Durham, London: Duke University Press.
- Wasson, S. (2015). Useful Darkness: Intersections between Medical Humanities and Gothic Studies. *Gothic Studies*, 1 (17), s. 1–12. <https://doi.org/10.7227/GS.17.1.1> (pristup: 29.08.2021).